Iskolakultúra 2010/7–8

Nagy Péter Tibor

MTA Wesley János Lelkészképző Főiskola

Egy ortodox zsidó közösség a helyi társadalomban

A hazai zsidóság történetének alapvető forrását jelentik a népszámlálások világviszonylatban egyedülállóan részletes nyomtatott táblái (1), különös tekintettel arra, hogy Európa népszámlálásainak nagy része nem tartalmaz felekezetspecifikus adatokat, noha a zsidóság modernizációs szerepe, illetve a katolikus/protestáns hátterű csoportok eltérő szerepe a polgári fejlődésben Max Weber óta minden európai és amerikai társadalomtörténeti vizsgálódás egyik fő problémáját jelentik (lásd: Colin, 2006).

A kutatás kerete

A magyarországi zsidóság 1945 előtti társadalmáról már a népszámlálások nyomtatott adatai is messzemenően tájékoztatnak. Az 1869., 1880., 1890., 1900. és 1910. évi népszámlálások az izraelita felekezetű lakosság adatait – minthogy a dualista Magyarország a felekezetek közötti egyenlőség és viszonosság iránt elkötelezett liberális rendszer volt – szigorúan ugyanolyan szerkezetben hozta nyilvánosságra, mint a többi felekezetek adatait: elsősorban olyan táblák részeként, melyek az egyes iskolázottsági vagy foglalkozási csoportok felekezeti összetételét mutatták be. Az 1920-as és 1930-as népszámlálást követő publikációk már külön táblákba sorolva is megjelenítették azokat az adatokat, melyek az antiszemita „diskurzus" középpontjában álltak, például a zsidók arányát különféle ágazatokban. Az 1941-es népszámlálás már a zsidótörvények szerint is közli a zsidók adatait. Azt, hogy az egyes területeket mennyire tekinthetjük a neológia és mennyire az ortodoxia, illetve a status quo által befolyásoltnak, nem tudhatjuk meg a népszámlálásokból, de például a zsidó lexikonból igen. *(2)*

Ezeket a nyomtatott népszámlálási táblákat a történetstatisztika, a társadalomtörténet, a gazdaságtörténet, a történeti szociológia és az oktatástörténet egyaránt használatba vette (lásd például: *Andorka*, 1982; *Karády*, 1994; *Gyáni* és *Kövér*, 2003), de alig találunk példát *(3)* a népszámlálások nem nyomtatott háttéranyagának felhasználására.

Pedig ezek – szerencsés esetben – az ország egészére minden korábbinál részletezőbb, alaposabb kép bemutatására adnak lehetőséget – kevésbé szerencsés esetben egy konkrét probléma egy konkrét helyszínen való körüljárását teszik lehetővé.

A publikálatlan táblák a megyei kombinációban megjelent két-három dimenziós táblák kisvárosi és járási szintű részletezései éppúgy lehetnek, mint a csak országos kombinációban megjelent sokdimenziós táblák megyei részletezései.

Gyakorlatilag – Fiume kivételével – a teljes országra kiterjedő adatbázist készíthettünk az iskolázottság felekezet-specifikus tanulmányozására, mely – ellentétben a nyomtatott népszámlálásban fellelhető három-négy dimenziós táblákkal, valójában öt dimenziós: teljes kombinációban mutatja be – 1910-re vonatkozóan – a megyék, a nemek, az iskolai végzettségek, a felekezetek, a korcsoportok egymásra vonatkoztatott adatait (*Karady* és *Nagy*, 2003, 2004, 2006).

Ezen az alapvető regionális elemzésen túl izgalmas és sokszínű képet nyerhetünk az egyes városok zsidóságáról is. Ezekben a kötetekben ugyanis nemcsak a megyék, de a

törvényhatósági jogú városok adatai is ötdimenziós bontásban szerepelnek. S ezek nem csak olyan nagyvárosok, mint Pécs, Székesfehérvár, Győr, Sopron, Pozsony, Szabadka, Újvidék, Zombor, Hódmezővásárhely, Szeged, Kecskemét, Kassa, Miskolc, Nagyvárad, Debrecen, Szatmárnémeti, Arad, Temesvár, Kolozsvár, de olyan kicsik *(4)* is, mint Komárom, Selmecbánya, Baja, Versec, Pancsova, Marosvásárhely. Rendkívül differenciált képet nyerhetünk a kisvárosi zsidóságról is: az iskolázottságra vonatkozó felekezet-specifikus adatok is rendelkezésünkre állnak. Csak néhány példát szeretnénk felvillantani.

A több mint 55 százalékban román anyanyelvű, háromezres lakosságú erdélyi Abrudbányán a lakosság 1,2 százalékát kitevő zsidók iskolázottságát csak azzal az anyanyelvi aggregátummal érdemes összevetni, amelyikhez a zsidók tartoztak, tehát a magyarral. A magyar anyanyelvű férfiaknak 16 százaléka elvégezte a négy középiskolát, az izraelita felekezetűek körében ez 13 százalékot tett ki. Az izraelita férfiak 6,7 százaléka érettségizett: a 8,7 százalékos magyar átlagtól tehát ez is elmaradt. Ezzel szemben az izraelita felekezetű nők 25 százalékos négy középiskolai végzettsége messze meghaladja a magyar anyanyelvűek átlagos 11,15 százalékos 4 középiskolai végzettségét.

A szinte kizárólag magyar anyanyelvű, katolikus – s hasonlóképpen csak 1,5 százaléknyi zsidósággal rendelkező – tizenhétezres bácskai gabonakereskedelmi központban, Magyarkanizsán a legalább 6 középiskolát végzett férfiak körében a zsidók felülreprezentációja kilencszeres, míg a nőké hatszoros. Ezzel szemben, ha a legalább négy középiskolát végzetteket vizsgáljuk, ez kiegyenlítődik: a férfiak 12-szeresen, a nők 13-szorosan verik az átlagot.

Némileg más modellt jelez a felvidéki pénzverőhely, a négyezerötszáz lakosú Körmöcbánya, ahol a lakosság harmadát kitevő magyarság igen iskolázott: a férfiak 18 százaléka érettségizett, s 36 százaléka legalább négy középiskolát végzett. A lakosság 6 százalékát kitevő izraelita felekezetűek a 8 középiskolai kategóriában 0.7-es, 0,8-es szorzóval alulreprezentáltak a magyarokhoz képest, de a négy középiskolát végzett kategóriában mind a férfiak, mind a nők behozzák ezt a hátrányt.

Ezek a települések természetesen nem reprezentálják a magyar városokat, de a zsidók aránya, illetve a települések anyanyelvi összetétele és az e településeken folyó gazdasági tevékenység jellege erősen eltérő. A legfontosabb közös sajátossága e települések iskolázottságának, hogy a zsidókat jellemző iskolázottsági felülreprezentáció a nők vonatkozásában a négy középiskolai végzettségnél, gyakorlatilag tehát a polgári iskolai végzettségnél igaz.

A zsidóság mikrotársadalma a helyi mikrotársadalomban még inkább értelmezhető, ha nemcsak az iskolázottságot, hanem az összes – népszámlálások által regisztrált – modernizációs mutatót megvizsgáljuk.

Berettyóújfalu mint példa

A mindennapiságban érzékelhető „helyi társadalom" leginkább nyilván a kis falvakban ragadható meg, ahol úgymond mindenki ismeri egymást.

Elemzési példaként mégsem ilyen kis – mondjuk 1000 fő alatti – települést választottunk; egyrészt azért, mert az egészen kis települések teljes esetlegességeiből csak reménytelenül sok esettanulmány után lehetne valamiféle általánosítható tanulságot levonni, részben pedig azért, mert a kínálkozó forrásanyag – a kéziratos népszámlálási anyagok – értelemszerűen nem használhatók, ha egy faluban egy foglalkozási kategóriába csak egyetlen ember esik. Ideális méretként egy tíz-húsz ezres nagyságrendű települést kívántunk választani, azon belül olyat, amelynek jelentős – 5 százalék feletti – zsidó kisebbsége van, s közülük is olyat, amely a trianoni Magyarországon volt, hiszen két háború közötti adatokat mindenképpen vizsgálni akartunk. E kombinált kritériumok alapján az alábbi települések jöhettek szóba: Balassagyarmat *(5)*, Berettyóújfalu, Derecs-

ke, Hajdúnánás, Keszthely, Kisvárda, Mátészalka, Nagykálló, Nyírbátor, Paks, Sárospatak, Sárvár, Tiszavasvári, Újfehértó.

A zsidó lakosság rendkívül magas aránya miatt atipikusnak számít Kisvárda, valamint Balassagyarmat, Mátészalka, Nyírbátor – őket tehát kizártuk. Amikor elkezdtük abc-ben megvizsgálni a településeket, a rájuk utaló hitközségi irodalmat (*Haraszti*, é. n.), azt is céljaink közé vettük, hogy – legalábbis elsőként – olyan települést találjunk, ahol ortodoxok és nem neológok laktak.

Az abc véletlene *(6)* első helyre Berettyóújfalut helyezi. Elsőként megvizsgáltuk a nyomtatott népszámlálási anyagokat. Mint említettük, az 1941-es népszámlálás ment a legtovább a zsidók leírásában: háromféle adatot is közölt a zsidókkal kapcsolatban: az izraelita vallású népességét, a zsidótörvények értelmében zsidónak számító népesség adatait és a jiddis anyanyelvű népesség adatait.

A zsidótörvények alapján zsidónak számító és izraelita felekezetű népesség egymáshoz viszonyított aránya a kitérési gyakoriság, a vegyes házasság, a vallásvesztés és szekularizáció egyik legfontosabb indikátora – mégpedig nemcsak azok vonatkozásában, akik a zsidótörvények értelmében zsidónak számító keresztények, hanem a többiek vonatkozásában is, hiszen a zsidónak számító keresztények jelenléte a helyi társadalomban a zsidó–keresztény társadalmi érintkezések gyakoriságát és intenzitását a nem konvertáltak vonatkozásában is erősen megnöveli.

Ennek alapján megítélhető az egyes települések zsidóságának asszimilációs indexe, és összehasonlítható a környező járás, megye, ország adataival. Berettyóújfaluban a zsidónak minősített népesség 0,6 százaléka volt keresztény, a járás zsidóinak ezzel szemben 2,1 százaléka, a megye *(7)* zsidóinak 3,2 százaléka – ami annak jelzése, hogy egy alacsony asszimilációs indexű térség még homogénebb központjáról van szó, hiszen az országos átlag 12,4 százalék. A zsidóságban élő nagyon tradicionális csoport arányát még az is jelzi, hogy a faluban 1,5, a járásban 1,2, a megyében 0,75 százalék vallotta magát jiddis anyanyelvűnek (dr. Pálházy László munkáját közli: *Kepecs*, 1993, 110. o.).

Minthogy a legtöbb adatunk az 1920-as népszámlálás idejéből maradt meg, a kép, amit bemutatunk, elsősorban erre az időpontra vonatkozik. Látni fogjuk azonban az ide vezető demográfiai és társadalomtörténeti utat, s némileg a következő évtizedek – pontosabban az 1944-et megelőző negyed évszázad – felé mutató trendet is.

Berettyóújfalu meghatározó mértékben – 1920-ban lakossága több mint háromnegyedét tekintve – református település. Két jelentősebb kisebbsége van, a lakosság mintegy tizedét kitevő zsidóság és mintegy tizenketted részét kitevő katolikusság. A többi felekezet jelenléte – talán a két százalékot kitevő, s Erdély közelségére utaló görög katolikusságot leszámítva – elhanyagolható. *(8)*

1. táblázat. Felekezeti arányok Berettyóújfaluban

	1910	*1920*	*1910*	*1920*	*Növekedés*
Római katolikus	532	756	6,2%	8,3%	1,42
Görög katolikus	85	55	1,0%	0,6%	0,65
Református	6523	6974	76,0%	76,4%	1,07
Evangélikus	71	59	0,8%	0,6%	0,83
Görögkeleti	253	218	2,9%	2,4%	0,86
Unitárius	2	2	0,0%	0,0%	1,00
Izraelita	1041	1003	12,1%	11,0%	0,96
Baptista	72	65	0,8%	0,7%	0,90
	8579	9132	100,0%	100,0%	1,06

Gyerekszám

A zsidók számának növekedése – ez abszolút számokban úgy tükröződik, hogy a zsidók száma az 1840-es 125-ről 1880-ig 511-re, 1910-ig 1041-re nőtt, hogy 1920-ra – nyilván világháborús veszteségként – 1003-ra csökkenjen, majd 1930-ra 1083-ra nőjön *(9)* – a századfordulót megelőző évtizedekben a magas születésszám eredménye. Az idősebb nők – a népszámlálás özvegy és férjes nőket különböztet meg, de ez természetes életkori különbözőséget is jelent – gyerekeinek száma lényegesen magasabb, mint a településen átlagosan. Az önmagában természetesen még nem különbség, hogy az 1920-ban élő zsidó özvegyasszonyoknak 4,60, a nem zsidóknak 4,59 gyermeke született addig átlagosan, de az már igen, hogy közülük a számlálás időpontjában a zsidók közül 3,23, a nem zsidók közül viszont csak 2,34 volt életben. Ez azt jelenti, hogy az idősebb nemzedékben a zsidók – alacsonyabb gyermekhalandóságuk és magasabb várható élettartamuk következtében – egyetlen nemzedék alatt több, mint 1,61-szorosra bővítették lét számukat, a nem zsidók viszont ugyanekkor csak 1,17-szorosra.

Összességében tehát megállapíthatjuk, hogy a katolikus és zsidó kisebbség felülreprezentált a község és a járás iskolázott társadalmában. A két felülreprezentáció azonban eltérő természetű: a katolikusok között az ide helyezett érettségizett, de még inkább főiskolát végzett tisztviselőcsoportok jelentik az iskolázottsági elitet, a zsidók között viszont a helyi társadalom szerves polgári fejlődéséből kinövő négy középiskolai osztályt végzett csoport. Az idősebbektől a fiatalabbak felé haladva a katolikusok zsidókkal szembeni fölénye a felső csoportokban is mérséklődik. A helybeli gyermeknépesség iskolázottsága alapján az is leszögezhető, hogy a zsidók mobilitása a leggyorsabb, a katolikusoké viszont a többségi népesség alatt marad.

A fiatalabb nemzedékben a zsidó nők 4,36 gyereket szülnek, a nem zsidók pedig 3,82-ot. Az újabb nemzedéknél tehát a gyorsan növekvő ortodox közösség már a tényleges szülésben is meghaladja a nem zsidókét. Az életben maradt gyerekeknél még nagyobb a különbség: 3,32-os szám jellemző a zsidókra és 2,37 a nem zsidókra. Tehát – noha a férjes nők átlagosan több évtizeddel fiatalabbak, mint az özvegyek, s így születéseik is a sokkal jobb egészségügyi körülményekkel jellemezhető századfordulós, illetve az az utáni évtizedekre esnek – továbbra is igen nagy marad a nem zsidók gyermekhalandósága.

Mindez részletezve persze azt jelenti, hogy az ortodox zsidó közösségben – a közhiedelemmel ellentétben – nagyobb az egyes családok gyerekvállalása közötti szórás, nagyobb az átlagtól való eltérés, mint a nem zsidók között. Az idősebb nemzedékben a gyermektelenség és az egygyermekesség éppen annyira jellemzi a zsidókat, mint a többi felekezethez tartozókat, azaz a zsidóságnak is van egy ilyen értelemben modern csoportja.

A 2-3 gyermekes család a zsidók körében szignifikánsan ritkább, mint a nem zsidóknál, s az ennél több gyerekesség sokkal jellemzőbb a zsidókra. A fiatalabb nemzedékben a gyermektelenek aránya egyezik meg az átlaggal, az 1-3 gyerekesek aránya már alacsonyabb, az ennél több gyerekesek magasabb.

A zsidó nők körében alacsonyabb a halandóság is. Ezt az is mutatja, hogy a zsidó férfiak lényegesen magasabb életkorban özvegyülnek meg. A katolikus férfi özvegyek 57, a reformátusok 61, a zsidók viszont 67 éves átlagéletkorúak. A 60 feletti zsidók

nagyobb arányt tesznek ki a felnőtt népességben, mint bármely más aggregátum hatvan feletti népessége.

Urbanitás

Talán meglepő, hogy egy falu zsidóságával kapcsolatban urbanitásról beszélünk, de ez mégis indokolt, hiszen a települési koncentráció mindig relatív. A berettyóújfalui zsidóság a terület egyik legjelentősebb zsidó közössége volt, hiszen a berettyóújfalui járás zsidóinak kétharmada, a Trianon után Magyarországhoz tartozó kicsiny Bihar megye zsidóságának harmada berettyóújfalui volt. A nem zsidó népesség egyetlen csoportja sem tömörült ilyen intenzíven Berettyóújfaluba. A járásbéli reformátusoknak és a katolikusoknak egyaránt 23 százaléka, a megyebelieknek egyaránt 5 százaléka tömörült itt – azaz a zsidók másfélszer urbanizáltabbak a kereszténynél. Ráadásul a berettyóújfalui zsidók szinte kizárólag Berettyóújfalu belterületén éltek, mindössze 4 zsidó lakott Berettyóújfalu külterületén, a külterületi népesség alig fél százalékát téve ki.

Az „urbanitás" – mely országos átlagban ismert, de döntően a nagy neológ tömbökre, elsősorban Budapestre szoktak hivatkozni – tehát még itt, keleten (az ortodox zsidóság esetében) is leginkább a zsidóság sajátossága. Berettyóújfalu lakosságának 10,98, a járás lakosságának 3,89, a csonka megye lakosságának 2,85 százaléka zsidó.

A település népességnövekedéséről tudni illik, hogy az 1869-et követő fél évszázadban 58,5 százalék volt, míg a járás és a megye lakossága egyaránt csak 30 százalékkal nőtt. Másképpen nézve, az 1920-as lakosságszám Berettyóújfalun az 1900-as érték 118 százaléka, a járás és a megye lakossága viszont annak csak 109 százaléka.

A városok Magyarországon mindig is a magyarosodás, a magyar anyanyelvűvé válás legfontosabb színterei voltak. A megye lakosságánál a vidéki zsidók már a századfordulón is sokkal nagyobb arányban magyar anyanyelvűek, hiszen Bihar férfilakosságának csak 52,8 százaléka magyar, a zsidók viszont 96,3 százalékban magyar anyanyelvűek. A zsidó iskolákban dolgozó tanítók (24 fő) és tanítónők (2 fő) kivétel nélkül magyar anyanyelvűek, a 22 rabbiból pedig 21 magyar anyanyelvű. A térség nagyvárosában, Nagyváradon *(10)* ugyan még nagyobb arányban (98,3 százalékban) magyar anyanyelvűek a zsidók, de minthogy Nagyvárad (1910-ben) 90 százalékban magyar város, ez sokkal kevésbé felekezetspecifikus jelenség.

A századforduló magyar nemzetállama és nyelvi értelemben magyarosító közigazgatása és ideológusai számára hihetetlenül fontos tapasztalat, hogy nemcsak a nagyvárosi neológ zsidók magyar nyelvűek, hanem a vidéki ortodox közösségek is. A kortársak gyakran emlékeztettek rá, hogy a magyarok csak azért vannak többségben Magyarországon, mert a zsidók nagy többsége már nem német, hanem magyar anyanyelvű. Úgy tűnik, ez Bihar izraelita felekezetű és magyar nemzetiségű népességére is igaz.

Hogy a zsidók milyen nagy arányban voltak német – pontosabban jiddis – anyanyelvűek még a 19. század utolsó harmadában is, mutatja, hogy míg a magyar nemzetiségűeknek alig 3,8 százaléka, addig a magyar zsidóknak 41,8 százaléka tudott németül. Az akkori viszonyok között – s különösen a vidéki zsidóknál, ahol ekkoriban még nem lehet tömeges polgári iskolai vagy középiskolai végzettségről beszélni, hiszen 1910-ben is csak a zsidó férfiak 12 százaléka végzett négy vagy annál több középiskolai osztályt – ez semmi mással nem magyarázható, mint a német ajkú közösség nagyarányú nemzeti identitásváltásával. (A jiddis nemzetiség elhagyásának mutatószáma a nőknél, ahol az iskolázottság hatása még kisebb, pregnáns. Míg a megyebeli németül tudó magyar nők a németek számának 4,3-szeresét teszik ki, addig a németül tudó magyar zsidók a német zsidók számának 10,4-szeresét érték el.)

1920-as adat szerint a nem magyar anyanyelvű zsidók elhanyagolhatóan kevesen, az egész csonka megyében is csak 31-en voltak, s mindössze 3 nem tudott közülük magya-

rul, durván egyharmadukra jellemző volt viszont, hogy a magyaron kívül másféle nyelvet is beszéltek. *(11)* (Ez ahhoz képest igen sok, hogy a magukat szintén zömében magyar nemzetiségűnek nyilvánító katolikusoknak csak tizede, de az evangélikusoknak is kevesebb, mint harmada beszélt idegen nyelven.)

Iskolázottság

Karády Viktor kutatásai az elmúlt évtizedben országos és budapesti adatok, valamint néhány nagy neológ aggregátum adatai alapján bebizonyították a zsidók felülreprezentációját a középiskolákban s a középiskolázott népességben. Mindezidáig nem került még sor viszont ilyen kistelepülési és ilyen egyértelműen ortodox hátterű közösség felüliskolázottságának mérésére. *(12)*

Vizsgáljuk meg elsőként a férfiak iskolázottságát. A leggyengébben iskolázottak – természetesen, hiszen a lakosság zömét teszik ki – a reformátusok: közülük kevesebb, mint 3 százaléknak van érettségije (beleértve most az érettségit nem adó, de szintén 18-19 éves korig tartó iskolázást jelentő tanítóképző-főintézeti végzettséget is). Lényegesen jobban áll a zsidó népesség, melynek 7,8 százaléka érettségizett. A zsidók tehát – annak ellenére, hogy ortodox közösségről van szó – ekkorra már hozzák az országos mutatóknak megfelelő felüliskolázottságot. (Az iskolázottak jelenléte a zsidó népességben 1,41-szor magasabb, mint a település átlaga).

Az országos átlagtól nagy eltérést mutat a katolikus aggregátum igen magas – a katolikusok 28 százalékára kiterjedő – érettségizettsége. (A katolikusok országos átlagban ugyanannyira iskolázottak, mint a reformátusok, ezen belül a magyar katolikusok ugyan jobban állnak, de közel sem ennyire.) Nyilvánvaló, hogy itt nem önmagában a katolikus népesség kisebbségi mivolta hat, hanem valami más tényező is, például az ide települt tisztviselők magas iskolázottsága. (Ugyanezt mutatja a településen lakó néhány kisebb protestáns felekezethez tartozó népesség rendkívüli iskolázottsága. Valamennyi unitárius érettségizett, s az evangélikusok 21,7 százalékára is jellemző ez. A másik véglet az egyáltalán nem polgárosult görög katolikus és görögkeleti népesség, ahol egyetlen érettségizettet sem találunk – s polgárit/négy gimnáziumot is csak a görög katolikusok 4 százaléka végzett.)

A négy középiskolai osztályos végzettségnél, ahol az itt született helyi zsidó kispolgárság iskolázási ambíciója, például polgári iránti igénye is megjelenik, a katolikus-zsidó erősorrend megfordul: a katolikusok csak 2,5-szeresen, a zsidók 2,8-szorosan múlják felül a településre jellemző átlagot.

Minél inkább haladunk az értelmiségi elitre jellemző túliskolázási mutatók felől a kispolgárságra jellemző túliskolázási mutatók felé, annál inkább a zsidók felé billen a mérleg a katolikus népességgel szemben is. A főiskolát végzett népességben a zsidók még nyolcszoros hátrányban vannak a katolikusokkal szemben, az érettségizettek csoportjában e hátrány már csak másfélszeres, a négy középiskolát végzetteknél pedig már a zsidók vannak másfélszeres fölényben, s a hat elemit végzettek között is van némi zsidó fölény. Viszont az analfabetizmus – nyilván az öregek között – a katolikusok 16, a zsidók 13 százalékát jellemzi csak. Utóbbi adat azt jelenti, hogy az idős ortodoxok csak héber betűkkel tanultak meg írni-olvasni, s ezt a népszámlálás analfabetizmusként értékelte. (A katolikusok analfabetizmusa a fiatalabb nemzedékben csak lassan csökken, a zsidóknál viszont teljesen eltűnik.)

Mindez azt is jelenti, hogy a zsidó közösség tagjai átlagosan 5,1 évet, a katolikusái 7,8 évet jártak iskolába.

A felülreprezentáció jelenségét korcsoportosan is vizsgálhatjuk, ha nem is települési, de járási adaton. Kitűnik, hogy a középnemzedékhez tartozó (40–59 éves) főiskolázottak közül a katolikus tisztviselő-értelmiség jelenléte révén a katolikusok még magasabban

iskolázottak, mint a zsidók, hiszen a katolikusoknak 7, a zsidóknak viszont csak 4 százaléka végzett felsőfokú intézményt e generációból. (A református többségnek persze csak 1 százaléka). A legalább érettségizettek kategóriájában a katolikusok is, zsidók is 10 százalékos értékkel szerepelnek, míg a reformátusok pusztán 2 százalékkal. Ahogy közeledünk viszont a polgári rétegekre jellemző műveltséghez, a katolikus fölény a zsidó fölénynek adja át helyét. Ugyanis nyolcnál kevesebb középiskolai osztályt ugyanannyi katolikus végez, mint nyolc középiskolai osztályt, a zsidóknál viszont a nyolcnál kevesebb középiskolai osztályt végzettek száma a nyolc középiskolai osztályt végzettek számának kétszerese: azaz a zsidók sokkal jellemzőbben végeztek négy vagy hat polgárit, illetve pusztán alsóközépiskolát, mint a katolikusok.

A később iskolába kerülő (a vizsgált időpontban 20–39 éves) nemzedékben a katolikusok fölénye a legfelső csíkban is csökken, hiszen e nemzedék katolikusainak 5,2, zsidóinak pedig 4 százaléka végzett főiskolát, az érettségizett népességben pedig már egyértelműen vezetnek a zsidók, hiszen – a főiskolát végzetteket nem számítva – a katolikusoknak 6,4, a zsidóknak nem kevesebb mint 12 százaléka középiskolát végzett. A legalább középiskola négy osztályát végzett csoportban pedig a zsidók 32 százalékával szemben a katolikusoknak mindössze 18 százaléka áll.

Ráadásul az is valószínűsíthető, hogy az iskolázott zsidók a helybeli zsidók gyerekei, az iskolázott katolikusok között viszont – a fiatal nemzedékekben is – sok az idetelepült tisztviselő. Ezt onnan következtethetjük ki, hogy a 15–19 éves korosztály legalább négy középiskolát végzett százalékos értéke a zsidóknál teljesen megegyezik a húszas éveikben járók hasonló adatával – azaz 30 százalék. Vagyis a középiskolába járó zsidó tinédzserekből lesz a helyi fiatal zsidó elit. A katolikusok közül viszont e korcsoportból alig 9 százalék végezte el a negyedik középiskolát, a húszas éveikben járók közül viszont 18 százalék. A 9 és 18 százalékpont közötti különbségből 1-2 százalékot talán magyarázhat az, hogy a katolikusok rosszabbul tanulnak, tehát évet veszítenek, de többet – a matematika törvényei szerint – semmiképpen sem. Ez azt jelenti, hogy – zsidó kortársaikkal ellentétben – a húszas éveikben járó iskolázott katolikusok jelentős százaléka máshonnan jön ide.

A 15–19 éves és a 40–59 éves korcsoportok iskolázottságának összevetése a társadalmi mobilitás felekezetspecifikus oldaláról is szolgáltat adatokat, hiszen a 15–19 évesek jelentős része nyilván helybeli szülők eltartottja. Ha feltételezzük, hogy az iskolázott szülők minimálisan saját szintjükre juttatják el gyereküket, akkor amennyivel bővebb a 15–19 éves csoport négy középiskolai végzettsége a 40–59 éves csoporténál, annyival nagyobb a feltételezhető társadalmi mobilitás – ők ugyanis szükségszerűen kevésbé iskolázott családokból jönnek. Kitűnik, hogy míg a katolikusoknál a diák korú négy középiskolai osztályt végzettek aránya pusztán 65 százaléka a szülő korú középiskolázottak alapján várható adatnak, addig a zsidóknál ez 147 százalék. Azaz míg a helybeli katolikus középiskolás népességet egyértelműen az iskolázott katolikus szülők gyerekei alkotják, addig a helybeli zsidó középiskolás népességet legalább részben a kevésbé iskolázott helybeli zsidók gyermekei. A zsidó népesség társadalmi mobilitása erősebb, mint a katolikusé. Míg az iskolázottsági erősorrend szempontjából a többségi református népesség minden csoportban a zsidók és katolikusok alatt marad, 140 százalékos mobilitási mutatója megközelíti a zsidókét. (Érthető: alulról gyorsabban lehet jönni felfelé…)

A polgárosodottság jele a nők iskolai végzettségének mértéke. Míg a katolikus nőknek 4, a zsidó nőknek csak 1 százaléka rendelkezett nyolc középiskolai osztályos végzettséggel. Ez azt jelzi, hogy a katolikusoknál a felülreprezentáció közel ötszörös, a zsidóknál csak 1,2-szeres. A nőknél is jellemző, hogy az alacsonyabb iskolai fokozatban nagyobb erővel vannak jelen a zsidók, a négy-hat középiskolás végzettségnél már 3,6-szeres a katolikusok fölénye, viszont 2,2-szeres a zsidók fölénye. Azaz, míg a férfiaknál az „értelmiségi" és a „polgári" szintű iskolázottságot vizsgálva a katolikusok

és a zsidók helycseréjéről beszélhetünk, addig a nőknél a katolikusok mindkét fokozat ban erőscbbek maradtak.

Ha a korcsoportokat is megvizsgáljuk a járási táblázatban, akkor kiderül, hogy a legalább négy középiskolai osztályos végzettség szempontjából a katolikusok fölénye csak a középnemzedékben egyértelmű, a fiatal nemzedékben a zsidók és katolikusok felülreprezentációja már erősen közelít, a diáknépességben pedig már látványosan erősebbek a zsidók, hiszen a 15–19 éves zsidó lányok negyede már négynél több középiskolai osztályt végzett, míg a hasonló katolikusoknak csak egyhetede mondhatja ezt el magáról.

Összességében tehát megállapíthatjuk, hogy a katolikus és zsidó kisebbség felülreprezentált a község és a járás iskolázott társadalmában. A két felülreprezentáció azonban eltérő természetű: a katolikusok között az ide helyezett érettségizett, de még inkább főiskolát végzett tisztviselőcsoportok jelentik az iskolázottsági elitet, a zsidók között viszont a helyi társadalom szerves polgári fejlődéséből kinövő négy középiskolai osztályt végzett csoport. Az idősebbektől a fiatalabbak felé haladva a katolikusok zsidókkal szembeni fölénye a felső csoportokban is mérséklődik. A helybeli gyermeknépesség iskolázottsága alapján az is leszögezhető, hogy a zsidók mobilitása a leggyorsabb, a katolikusoké viszont a többségi népesség alatt marad.

Egy viszonylag keleti ortodox mikroközösség és a környező keresztény társadalom legfontosabb mutatóinak elemzéséből kétségtelenül kiderül, hogy a hazai zsidóság kiemelkedő országos mutatói elsősorban a nagyvárosi, nyugati neológ tömegeknek tudhatók ugyan be, de a nem értelmiségi, hanem kispolgári létre – például vaskereskedésre, amint azt Konrád György (2001) leírja önéletrajzi regényében – utaló modernizációs mutatók az ortodox zsidóságot is messze kiemelik a környezetéből, s hogy a legfiatalabb – századfordulótájt született – nemzedékek már az értelmiségi szférában is jelentős felülreprezentációt mutatnak.

Foglalkozás

A foglalkozásokra nézvést kéziratos források a berettyóújfalui járás egészéről állnak rendelkezésre, mely járás zsidóságának két harmad része Berettyóújfaluban élt. A legjellegzetesebb zsidó foglalkozás a vendéglősség, valamint – az utóbbi sokkal kevésbé felel meg a közhelyeknek – a cipész- és csizmadiaság. Nyomban utánuk – 11 férfi tartozik ide – következik a mezőgazdasági tisztviselők csoportja.

Ha azonban azt is vizsgáljuk, hogy az egyes ágazatokban mekkora a zsidók felülreprezentációja, sokkal érdekesebb adatokat kapunk. Kitűnik, hogy valamennyi 200 és 1000 hold közötti földbérlő zsidó volt, és magas a felülreprezentáció a mezőgazdasági tisztviselők soraiban is. Nyugodtan megállapíthatjuk, hogy a magyar gazdaság tradicionális ágazatát jelentő mezőgazdaságon belül a modernizáció mindkét elemét (a bérlők a pénzgazdálkodást és üzletszerűséget, a tisztviselők a szakszerűséget és üzemszerűséget) a zsidók hordozták.

A könyvhöz és újsághoz kötődő legfontosabb fizikai foglalkozás, a nyomdászat itt egyértelműen zsidó szakma. A hat nyomdászból öt volt zsidó.

A járás egyetlen hitelágazatban dolgozója is zsidó volt.

Valamivel kisebb a felülreprezentáció a kocsmárosok körében, hiszen a 26 kocsmárosból 18 zsidó, s a szakrális tevékenységekhez erősen kötődő hentesek körében is. Az

iparforgalmi ágazatban tapasztalható általános zsidó felülreprezentáltságnál ezenkívül csak a szabók körében nagyobb kissé a zsidók felülreprezentációja.

Az értelmiséget részletező járási táblák sajnos elvesztek, így a csonka Bihar megye adatai alapján próbálhatunk képet formálni a berettyóújfalui értelmiségről.

Az értelmiség soraiban – ahogy ez közhelyszerű, a zsidók aránya a közszférában ala csony – jelenlétük szórványos. *(13)* A – jórészben felekezeti alkalmazott – tanítók huszada zsidó (ez enyhe felülreprezentáció), s a rabbikból, egyetlen segédrabbiból, illetve a protestáns, katolikus és görögkeleti lelkészekből, papokból álló „lelkész aggregátum"-nak megyei szinten 6,7 százaléka zsidó (ami hasonlóképpen).

A szabadpiaci értelmiségi foglalkozások közül zsidó felülreprezentáció jellemzi a gyógyszerészeket, minthogy tizedük zsidó. Miközben a köz- és keresztény egyházi alkalmazói szféra által determinált pedagógusszakma nem kedvező terepe a zsidóknak, addig a magánnevelői terep igen. A nevelők ötöde zsidó. Az ügyvédeknek kétötöde zsidó. A legnagyobb mértékű felülreprezentáció az orvosokat és állatorvosokat jellemzi, minthogy felük zsidó.

A nők munkavállalása általában nem jellemzőbb a zsidókra, mint a járás átlagára, de van néhány olyan ágazat, ahol a zsidó nő tipikusabb, mint a nem zsidó: a kereskedelmi tisztviselőknek a nem zsidók közt csak 15 százaléka nő, de a zsidó kereskedelmi tisztviselőknek 40 százaléka. A keresztény ipari tisztviselők között egy nő sincsen, a zsidó ipari tisztviselőknek viszont harmada nő.

Összességében megállapíthatjuk, hogy ha sokkal kisebb mértékben is, mint a neológ nagyvárosokban, a zsidóság foglalkozási szerkezete polgáriasabb, mint környezetéé. A felekezetiséghez és tradicionalitáshoz kötődő foglalkozások mellett már nagy arányban vannak jelen az olyan modern tényezők, mint az orvoslás, a nyomdászat, a kereskedelmi-ipari tisztviselőlét – utóbbiak a modernizáció csalhatatlan jegyeként, már nők *(14)* számára is.

Összegzés

Egy viszonylag keleti ortodox mikroközösség és a környező keresztény társadalom legfontosabb mutatóinak elemzéséből kétségtelenül kiderül, hogy a hazai zsidóság kiemelkedő országos mutatói elsősorban a nagyvárosi, nyugati neológ tömegeknek tudhatók ugyan be, de a nem értelmiségi, hanem kispolgári létre – például vaskereskedésre, amint azt Konrád György (2001) leírja önéletrajzi regényében *(15)* – utaló modernizációs mutatók az ortodox zsidóságot is messze kiemelik a környezetéből, s hogy a legfiatalabb – századfordulótájt született – nemzedékek már az értelmiségi szférában is jelentős felülreprezentációt mutatnak.

A Holokauszt a település zsidó lakosságának többségét elpusztította. A tény a számok kegyetlen nyelvén annyi, hogy amíg az 1941-es népszámlálás idején a település lakossá gának 8,3, addig 1949-ben mindössze 1,9 százaléka volt zsidó (*Kepecs*, 1996, 48. o.).

Jegyzet

(1) A népszámlálásokat sokféle módon használjuk a Karády Viktor vezette FP 7 kutatás és a magam vezette OTKA-kutatás keretében, melyek e tanulmány létrejöttét is lehetővé tették. (Köszönet a Mic rosoft Unlimited Potential-nak is) A népszámlálások 1900 előtt külön kiadványként jelentek meg: az 1900., 1910., 1920., 1930. évi népszámlálás táblái a *Magyar Statisztikai Közlemények* sorozatban, az 1941-es népszámlálás részletes anyagai részben a *Statisztikai Közleményekben*, részben az 1980-as években a *Történeti Statisztikai Kötetek* sorozatban, az 1949-es népszámlálás külön sorozatban, illetve felekezeti adatai 1996-ban, külön füzetben. Az ezt termelő gépezetről lásd: *Lakatos*, 2003, 466. o.

(2) Ennek digitális feldolgozását lásd: http://mek.niif.hu/04000/04093/html/hitkozseg.html

(3) A forrásokhoz való hozzásegítésért Nagy Orbánt illeti köszönet. Publikus eredmény például: *Nagy*, 2003.

(4) A 30 000 fő lakosnál kisebb településeket tekintjük kicsinek. Ugyanis több alacsonyabb jogállású

település, rendezett tanácsú város, sőt olyan nagyközség is van, mely nagyobb harmincezresnél!

(5) A magyar anyanyelvű, tízezres lélekszámú nógrádi Balassagyarmat nagyközségben 22 százaléknyi zsidó él, nagy ortodox hitközség működik ott. A férfiak túliskolázása mind a négy, mind a nyolc középiskolai kategóriában mindössze másfélszeres. Ezzel szemben a nőknél a nyolc középiskolai kategóriában egyáltalán nem beszélhetünk zsidó felülreprezentációról, míg a négy középiskolai kategóriában kétszeres a felülreprezentáció. A férfiak fölénye a nyolc középiskolai csoportban itt is hatszoros, viszont a négy középiskolai csoportban csupán 1,3-szoros – ennek az a magyarázata, hogy elég nagy létszámú az izraelita közösség, ahol a férfiak és a nők – e vonatkozásban – egyenletesen iskolázottak.

(6) S az a körülmény, hogy a *Berettyóújfalui és környéke zsidóságának emlékkönyve* (Nesher és Gerő, 2001) egyik szerkesztője, Gerő Zsuzsa néhány évvel ezelőtt felkért egy e témáról szóló tanulmány elkészítésére, ami – ivritül – meg is jelent, majd *Mikrostatisztika* című tanulmányunkban is felhasználtuk azt (lásd: *Nagy*, 2002).

(7) Pontosabban a Trianon után Magyarországon maradt megyerész.

(8) Lásd: *Magyar Statisztikai Közlemények*, 69. kötet 116. o., 42. kötet 282. o.

(9) 1941-ben 982 izraelita felekezetűt és mindössze 6 kikeresztelkedettet találunk a településen.

(10) A falu félúton van Nagyvárad és Debrecen között.

(11) Nesher és Gerő (2001) (zömében a VI. csendőrkerület 1944-es összeírására támaszkodva) 1051 nevet közöl, az anyák leánykori nevével együtt. Ez ritka lehetőséget biztosít a névjelleg generációs eltolódásának kimutatására. Ahogy ortodox közösségeknél általában a népesség elsöprő többsége német névjellegű, a névmagyarosítási mozgalom az anyák nemzedékének 12 százalékát, az 1944-ben élő népesség 17 százalékát érte el.

(12) A két legmarkánsabban lokális fókuszú Karády-tanulmány (1995, 2003) neológ településekről szól.

(13) Ennek ellenére a legelső olyan személy, aki a berettyóújfalui születésűek közül nagy lexikonokban feltűnik, Schreiber Sámuel, aki 1860-ban született, és egyetemi tanulmányainak elvégzése után a megyei közigazgatás szolgálatába lépve katonaügyi előadó volt. Zsidó identitásának megőrzését Meisel Farkas Alajos stettini főrabbi homiliáinak fordításával bizonyította.

(14) Az 1884-es születésű Miklós Jutka a nagyváradi *Holnap* írói körének tagja volt. Tizenöt éves korától kezdve verselt. Költeményeit Vészi József közölte a *Budapesti Napló*ban..

(15) Konrád egyébként nem Berettyóújfaluban született, csak ott élte első 11 évét. A *Magyar Nagylexikon* a fent megemlített berettyóújfaluiak egyikét sem minősítette önálló címszóra érdemesnek. Ebben a legújabb elitlistában szerepelnek viszont Kállai Gyula és Matolcsi János miniszterek, Bujdosó Imre és Szondy István sportoló, Jelenits István piarista irodalomtörténész és Makk Károly rendező.

Irodalom

Andorka Rudolf (1982): *A társadalmi mobilitás változásai Magyarországon.* Budapest.

Colin, C. (2006): Do today's sociologists really appreciate ***Weber's*** essay The Protestant Ethic and the Spirit of Capitalism? *Sociological Review*, **54**. május. 207–223.

Gyáni Gábor és Kövér György (2003): *Magyarország társadalomtörténete a reformkortól a második világháborúig.* Osiris, Budapest.

Haraszti György (2008): *Hágár országában. Hitközség-történeti monográfiák, (nagyobb) helytörténeti tanulmányok és leírások a történeti Magyarország zsidó közösségeiről.* OR-ZSE Vallástudományi Kutatócsoport – MTA project, Budapest.

Karády Viktor (1994): A magyar zsidóság regionális és társadalmi rétegződéséről (1910). *Régió*, 2. sz. http://www.regiofolyoirat.hu/newspaper/1994/2/04Karady_Victor.doc

Karády Viktor (1995): Felekezeti és társadalmi egyenlőtlenségek a jászberényi gimnázium diákságában (1911–1945). In: *Jászberény-évkönyv.* Jászberény. 41–61.

Karády Viktor (2003): Zsidó diákok a szegedi középiskolákban 1948 előtt. (Adalékok a magyar zsidó 'túliskolázás' témájához)". *Szeged*, 15. 6–7. sz. 92–94.

Karady, V. és Nagy, P. T. (2003): *Educational inequalies and denominations – a database for Transdanubia.* I–II. Oktatáskutató Intézet, Budapest.

Karady, V. és Nagy, P. T. (2004): *Educational Inequalities and Denominations. 1910. Database for Western Slovakia.* Wesley János Lelkészképző Főiskola, Budapest.

Karady, V. és Nagy, P. T. (2006): *Educational Inequalities and Denominations. 1910. Database for Eastern Slovakia.* Wesley János Lelkészképző Főiskola, Budapest.

Kepecs József (1993, szerk.): *A zsidó népesség száma településenként (1840–1941).* Budapest.

Kepecs József (1996, szerk.): *1949. évi népszámlás. Vallási adatok.* Budapest.

Konrád György (2001): *Elutazás és hazatérés.* Noran Könyvkiadó.

Lakatos Miklós (2003): A Központi Statisztikai Hivatal szervezete és működése, 1867–2002. *Statisztikai Szemle*, 5–6. sz. 466. http://portal.ksh.hu/pls/portal/docs/PAGE/STATSZEMLE/STATSZEMLE_ARCHIVUM/2003_ARCHIVUM/2003_ARCHIVUM/LAKATOS_1.PDF

Nagy Péter Tibor (2002): *Hajszálcsövek és nyomáscsoportok.* Új Mandátum, Budapest.

Nagy Péter Tibor (2003): A középfokú nőoktatás huszadik századi történetéhez. *Iskolakultúra,* **13**. 3. sz. 3–14.

Nesher Dávid és Gerő Zsuzsa (2001, szerk.): *Berettyóújfalu és környéke zsidóságának emlékkönyve.* Az Izraelben élő Berettyóújfaluiak Egyesülete, Haifa.

A Gondolat Kiadó könyveiből